

De l'alquena ... i altres herbes. A l'entorn d'una droga medieval

MARGALIDA BERNAT I ROCA
NATALIA SOBERATS SAGRERAS

[...] e porten aquella alquenada per entanció
fort, vil e carnal, [...]

Francesc EIXIMENIS:
Lo Llibre de les dones

Com és prou sabut, el Regne de Mallorca, al llarg de l'Edat Mitjana, fou un important centre comercial en el sí del qual la redistribució de productes jugà un paper important. En un moment o altre, els vaixells que creuaven la Mediterrània en totes direccions recalaven a l'illa carregats de nombroses mercaderies de diferents tipus i de diverses classes procedents de Llevant i de Ponent per un igual.¹

En el present, alguns d'aquests productes, encara que coneguts i d'ús prou estens, es troben revestits d'una certa aura d'exotisme que, sobretot a l'Edat Mitja, els era aliena senzillament perquè eren un element normal de la vida diària de Mallorca, ja que no sols es destinaven a aquest comerç de redistribució sinó que també eren de consum intern. Un bon exemple d'aquesta afirmació en pot ésser l'avui tan popular *henna*, coneguda a l'època com *alquena*. Aquesta és la denominació considerada normativa en Llengua Catalana, però en la documentació es pot trobar amb grafies com *alchena*, *alfana*, *alhenna*, *alfena* i *alerqua*.² Durant l'Edat Mitja i part de l'Edat Moderna es venia en companyia de tota la varietat de drogues a l'ús, tot recordant que amb aquesta paraula es designava qualsevol substància emprada com a ingredient en química, farmàcia, tintoreria, medicina, cosmètica i altres preparats.

Malgrat la seva aparent poca importància, es tractava d'un producte comercial equiparable a altres de gran preu, com la grana,³ i que, des de la perspectiva actual,

¹ D. ABULAFIA: "El comercio y el Reino de Mallorca, 1150-1450". D. ABULAFIA / B. GARI [DIR.]: *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península Ibérica y el comercio mediterráneo en la Edad Media*. Barcelona, 1997, 115-154.

² M. GUAL CAMARENA: *El primer manual hispánico de mercadería (Siglo XIV)*. Barcelona, 1981, 217. J.A. SESMA / A. LIBANO: *Léxico del Comercio Medieval en Aragón (Siglo XV)*. Zaragoza, 1982, 74.

³ La denominació grana s'aplicava, a vegades indiscriminadament, a tot un conjunt de colorants d'origen animal, essent el més importants, a l'Edat Mitja, el quermes i, posteriorment, la cotxinilla

poden aparèixer com a més importants, però el fet de què l'alquena hi figuri entre ells en situació d'igualtat ve a demostrar com, malgrat el seu escàs protagonisme econòmic, es tractava de qualche cosa més que una simple anècdota.

Què és l'alquena?

Àmpliament documentada a l'Edat Mitjana entre musulmans i cristians per igual, es tracta d'un producte amb una definició prou genèrica: pols de les fulles i les arrels d'un arbust, que s'empra principalment en tintoreria, en medicina i en cosmètica. Com es veu, és d'origen vegetal, per més que en alguna ocasió se l'ha identificada com a una "terra". Ara bé, aquesta confusió no és fruit de la ignorància, sinó més bé de l'oblit; un oblit que afecta fins i tot al reconeixement de la planta com a tal.

Efectivament, en molts de diccionaris actuals, tan en castellà com en Llengua Catalana, l'alquena (cast. *alheña*) és identificada com a la pols de les fulles de l'olivella (l'*aligustre* castellà –*Ligustrum vulgare* L.). En realitat, això no és així, sinó que el nom de *henna* (de *himmá*⁴, antecedent etimològic àrab)⁵ comunament s'aplica a tres plantes diferents, que no tenen res a veure amb l'olivella i que pertanyen a famílies botàniques diverses. Una, l'alquena neutra –*Cassia obovata*–, pertany a la família de les crucíferes; la segona, coneguda com alquena negra –*Indigofera tinctorium*–, s'inclou en la família de les papilionàcies. La tercera, habitualment anomenada alquena natural i la que interessa, es tracta d'una *magnoliophyta*, de la classe *magnoliosida*, ordre *myrtal*, de la família de les *lythracies*, coneguda amb el nom científic de *Lawsonia inermis* L.

El nom li donà Karl von Linné a 1732 sembla que en honor del metge anglès John Lawson, que patrocina qualcun dels seus treballs d'investigació, encara que també s'atribueix el nom al propi Lawson que li hauria posat a l'any 1709, arran d'una publicació seva a Londres. També se la denomina *Lawsonia alba*, Lamk.. Amb anterioritat, entre grecs i llatins, fou coneguda com *cupros*,⁵ a l'Edat Mitja, se l'anomena *Alkanna verae* o més bé *radix alcanæ verae* i sembla poder-se identificar amb el *kopher* esmentat en el *Càntic dels Càntics* (1: 14 i 4: 13), per més que a la *Vulgata* apareix com a *cyprus*.

El procés de confusió amb l'olivella es pot rastrejar amb el simple seguiment de la definició de la paraula *alheña* en les diferents edicions dels diccionaris de la *Real*

canària o americana. La grana era, si més no, el producte tintori més car i reservat als draps d'alta qualitat, Veure:

M. BERNAT I ROCA: *Els «III mesters de la llana»: Paraires, Teixidors de llana i Tintorers a Ciutat de Mallorca (ss. XIV - XVII)* Palma, 1995, 158-160.

M. BERNAT I ROCA: "«Secret de l'Ofici». L'exemple dels tintorers (Ciutat de Mallorca, S. XIV- XVII)" in *Actes del IV Congrés El Nostre Patrimoni Cultural: El Català, patrimoni de Mallorca*, Palma, 1997, 73-88, Veure: 80 i 84-85.

⁴ J. COROMINES: *Diccionari etimològic complementari de la Llengua Catalana*, Barcelona, 1988, Vol. I, 226.

⁵ L. LECLERC: *Notices et extrait des manuscrites de la Bibliothèque National et autres bibliothèques publiques per l'Institut National de France*, Paris, 1977, 721.

Academia de la Lengua Española. Al primer d'ells, aparegut l'any 1726 com a *Diccionario de Autoridades*, se'n fa, més que una definició, aquesta descripció:

Arbolillo de mediana estatura, que suele criarse en los bosques y en los vallados de los caminos entre las zarzas y cambroneras. Produce muchos ramos, ó varas largas, flexibles y cubiertas de una corteza cenizosa, en las quales nacen las hojas á trechos de dos en dos, una frente a otra, semejantes á las de la oliva, aunque algo mas blandas y anchas, de un verde obscuro y bruñido, y de un gusto acre amargo y algo estíptico. Sus flores nacen a las extremidades de las varas juntas en racimos, y son pequeñitas, blancas y de suave olor; pero tan frágiles, que si se las arranca, luego se marchitan. Su fruto son unos granos gruesos como los del sahúico, verdes al principio y negros en su madurez, llenos de un zumo roxo amargo, y desagradables al gusto. Suele durar toto el Invierno, y sirven de alimento a los tordos, a los mirlos, y otros páxaros.⁶

Un poc més endavant, es comenta que a Castella se li diu *durillo* (quan, en realitat, aquesta planta és la *Viburnum tinus*), i que el seu nom llatí és *ligustrum*. La definició / descripció es manté pràcticament igual en el *Diccionario Usual* de 1791, però s'ha de destacar que la identificació amb l'*aligustre* s'atribueix a Pedro de Alcalá, l'autor del *Vocabulista in arabigo en letra castellana* (1505),⁷ la qual cosa va a indicar que la confusió ja es començava en donar en el segle XVI i es confirma amb els esments posteriors de Juan de Jarava.⁸

Més o manco igual és com apareix en els primers anys del segle XIX i no és fins l'edició del *Diccionario Usual* de 1832 que, després d'una definició molt reduïda, ja s'incorpora la identificació amb la *Lawsonia inermis* L., 100 anys justs més tard que Karl von Linné li adjudicàs aquest nom, i diferenciant-la clarament *del arbusto así llamado Ligustrum*. El curiós, emperò, és que al parlar de la pols de l'alquena, la denomina encara *ligustricum pulvis*.⁹ En edicions posteriors, el nom linneà desapareix per insistir en la seva pertinença a la família de les oleàcies. En canvi, s'incorpora la correcta

⁶ REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: *Diccionario de la lengua castellana, en que se explica el verdadero sentido de las voces, su naturaleza y calidad, con las frases o modos de hablar, los proverbios o refranes, y otras cosas convenientes al uso de la lengua*. [Compuesto por la ---] Tomo primero. Que contiene las letras A y B, Madrid, 1726. Veus *alheña - alheñar*.

⁷ REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: *Diccionario de la lengua castellana compuesto por la [---], reducido a un tomo para su más fácil uso. Tercera edición, en la qual se han colocado en los lugares correspondientes todas las voces de los suplementos, que se pusieron al fin de las ediciones de los años de 1780 y 1783, y se han intercalado en las letras D, E, y F, nuevos artículos, de los quales se dará un suplemento separado*, Madrid, 1791. Veus *alheña - alheñar*.

⁸ J. DE JARAVA: *Historia de yervas, y plantas, de Leonardo Fuchsio Aleman, docto varon en Medicina, con los nombres Griegos, Latinos, y Españoles. Traduzidos nuevamente en Español con sus virtudes y propiedades, y el uso dellas, y juntamente con sus figuras pintadas al vivo*, Amberes, 1557, pàrgraf 12.

⁹ REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: *Diccionario de la lengua castellana por la [---]*, Madrid, 1832. Veus *alheña - alheñar*.

etimologia i la correcta grafia original en Llengua Àrab. D'aquí, per tant, que P. Font i Quer assenyali que l'aplicació d'*aleña* com a sinònim d'*aligustre* sigui un abús.¹⁰

Aquesta confusió també es fa palesa en la Llengua Catalana. En el monumental *Diccionari Català-Valencià-Balear* es recullen les veus *alenya* i *alquena*, les quals, malgrat tenir les definicions entrecreuades, mantenen la dicotomia *Ligustrum vulgare* / *Lawsonia inermis* L. I a més a més, es dona la paradoxa de que la veu *alenya* remet a *alquena*, tot indicant que aquesta és forma antiga de l'altra i, curiosament, recollint en la segona la correcta identificació amb la *henna* vera.¹¹

Tal volta, alguns dels orígens de la transposició d'una planta a l'altra s'hagin de cercar en antecedents com la *Història Natural* de Plini o la *Matèria mèdica* de Dioscòrides.¹² Per exemple, aquest darrer autor, tot seguint el costum de definir per analogies, descriu la planta com a un arbust amb branques i fulles que s'assemblen a l'olivera, si bé indicant que són més amples, més blanques i més verdes.¹³ Anys més tard, segons abu Hanifa ed-Dinoury, l'alquena és un arbre del tamany del ginjoler. La seva flor, petita i de color vermell encès, rep el nom de *faquiya*, com totes les flors oloroses i d'ella se'n fa un oli anomenant *mefkou*; quan es mustia, dona lloc a llavors més petites que el pebrebò i, un cop seca, es pot reduir a pols, com les fulles.¹⁴

D'aquí que no sigui d'estranyar que, al començar a decaure l'ús de l'alquena en el context cristià, poc a poc s'anàs consolidant la confusió i, a l'oblidar-se la seva vertadera naturalesa, s'arribàs a la substitució. Val a dir, emperò, que les dificultats en la reidentificació d'espècies vegetals comuns entre autors andalusís no es restringeixen només a aquesta planta.¹⁵

El conreu

Malgrat les variants geogràfiques, el que interessa aquí és el sistema seguit a l'Andalus, concretament a Sevilla, que devia ésser pràcticament el mateix d'altres indrets peninsulars on el seu cultiu va ésser més propi, tal i com és el cas de València. Una correcta explicació del que s'ha de fer és la que dona abū Zakkaryā ibn Yahyā b. Muhammad en la seva obra *Kitāb al-Filāha*, única obra de referència agronòmica d'Andalus durant molt de temps.¹⁶

¹⁰ P. FONT I QUER: *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*, Barcelona, 1988, 746.

¹¹ A. MA. ALCOVER; F. DE B. MOLI: *Diccionari Català-Valencià-Balear* - Palma, 1968, Tom I. Veus *alenya* - *alquena* - *alquenaar*.

¹² LECLERC: *Notices et extrait* ..., 721.

¹³ IBN WĀFID: *Kitāb al-Adwiyā al-Mufrada (Libro de los medicamentos simples)*. [Edició, traducció, notes y glosari de L. F. AGUIRRE DE CARCER], Madrid, 1995, Tom I, 228.

¹⁴ LECLERC: *Notices et extrait* ..., 719.

¹⁵ J.E. HERNÁNDEZ BERMELJO: "Dificultades en la identificación de las especies vegetales citadas por los autores hispanoárabes. Aplicación a la obra de ibn Bassāl", E. GARCÍA SÁNCHEZ: *Ciencias de la naturaleza en al-Andalus. Textos y estudios*, I [Editados por: ---], Madrid, 1990, 241-261.

¹⁶ J. A. BANQUERI: *Libro de Agricultura. Su autor el doctor excelente Abu Zacaria Ishaia aben Mohamed ben Ahmed ibn al-Awan, sevillano*. [Traducido al castellano y anotado por: ---, 1802] [Estudio preliminar y notas de --- y E. GARCÍA SÁNCHEZ], Madrid, 1988, Tom I, 14.

En un clima majoritàriament temperat com el de la Península Ibèrica, és una planta de periodicitat anual i se sembra entre els mesos d'abril i maig, per recollir-se el setembre, encara que pot florir dues vegades a l'any. La seva sembra, cura i recol·lecció és una tasca laboriosa. Per començar, la llavor necessita una preparació prèvia que passa per banyar-la, fer-la eixugar fins un punt d'humitat baix i lluny de la claror del sol, per deixar-la que s'infla fins quasi esclatar.

La terra on s'ha de sembrar s'ha d'haver orejada repetidament i s'ha de preparar la saó amb fems, millor si és humà, encara que també admet colomassa. S'ha de llaurar com si s'hagués de sembrar arròs, amb soles amples que es cobreixen de jonquet i es neguen, per després sembrar-hi a eixam. S'ha de regar vuit dies seguits i, ja grellada, dos cops per setmana, mentre se segueix femant i es fan altres feines necessàries (llevar males herbes, aclarir, ...).

Arribat el més de setembre, no es talla sinó que s'arrabassa i es penja en manats a recer de sol per eixugar-la sense perdre el color. Una vegada seca, se separen les fulles de les tiges i les arrels, i ja es pot conservar, havent-hi diversos mètodes com el d'empotar-la en recipients empegats, tapant-ne les boques amb cuiro i segellats amb fang.¹⁷

El comerç

Resulta curiós veure com, malgrat la llarga i general pervivència en l'ús de l'alquena i a manca de fonts andalusins a l'abast, la majoria de les notícies actualment més accessibles sobre el seu comerç es concentren en el segle XIII i encara principalment referides al Regne de València, mentre que són les literàries les que millor semblen cobrir els segles XIV i XV.

La més primerenca de les localitzades data de 1251 i surt de la lleuda que Jaume II d'Aragó fixà per Borriana, Sagunt, Xàtiva i Biar, on es taxà aquest aranzel en 10 d. per quintar.¹⁸ En el cas de la lleuda de la Ciutat i Regne de València, de 1271, segons apareix tant en la versió llatina¹⁹ com en la versió valenciana,²⁰ la taxa era de 20 d. la càrrega o de 2 d. el quintar, essent aquest darrer aranzel el mateix que pagaven altres productes de preu divers com ara el lli, el cànjom, l'oli, el coure, l'estany, l'acer, el formatge, al mantega, la llana rentada, l'anyil (= indi), el sabó, la sal i el saïm.

En el mateix any de 1271 i a les ordinacions dels consellers de la Ciutat de Barcelona sobre els drets i deures de l'ofici de corredors, que posaven un especial esment en el correatge per la compra-venda de mercaderies, es pot llegir:

¹⁷ BANQUERI: *Libro de Agricultura*. Tom II, 121-125.

¹⁸ Arxiu del Regne de València (ARV) – Real, núm. 644, ff. 42-43. Publicat a: M. GUAL CAMARENA: *Vocabulario del comercio medieval*, Barcelona, 1976, 91-94.

¹⁹ ARV – Còdex 146 – ff. 67-68. Publicat a: GUAL CAMARENA: *Vocabulario del comercio ...*, 91-102.

²⁰ ARV – Real, núm. 644 – ff. 1v-3v. Publicat a: GUAL CAMARENA: *Vocabulario del comercio ...*, 113-118.

*Item, la carga d'alquena e de herba colera, IIII diners de corredures el comprador e III diners del venedor. e III diners de reua.*²¹

La *reua* o *reva* era l'impost que es pagava sobre el valor de les transaccions fetes pels mercaders, segons una tarifa determinada. Dins d'aquesta mateixa sèrie de notícies catalanes, se sap que en la lleuda de Tortosa, de 1298, la taxa de la càrrega d'alquena era d'un sou.²²

Pel segle XIV, les poques notícies que s'han pogut documentar del comerç de l'alquena són precisament les d'un manual de mercaderia sobre la seva presència a Mallorca. Segons aquesta font, era un producte que es venia en fulla i en llavor a càrregues, en companyia de tota la diversitat d'altres drogues que com el comí, la batafaluga, el gingolí, l'alcaravia o el tàrtar.²³ S'ignora quines taxes o aranzels comercials es pagava per ella, així com tampoc se sap a quins preus corria en el mercat illenc. Per altres fonts, es coneix el que havien de percebre els garbelladors per la feina de lliurar d'impureses la fulla. Consta en el llistat dels drets que tenien fixats, en companyia d'una interessant enumeració d'altres drogues, la qual cosa ve a donar una idea de la relació que guardava amb aquests productes:

Primo, per carrega de grana, X sous .-
Item, per carrega de mastech e laqua, VIII sous .-
Item, per carrega de ensems, VI sous .-
Item, per carrega de indi, IIII sous .-
Item, per carrega de pebre, III sous .-
Item, per carrega de canyella e roja, IIII sous .-
Item, per carrega de chinchebre, II sous .-
Item, per carrega de clavells, III sous .-
Item, per carrega de alcaravia e ALQUENA, II sous .-
Item, per carrega de batafalua, III sous .-
Item, per carrega de seliandre, II sous .-
Item, per carrega de gala, I sou .-
Item, per carrega de alum, un sou .-
Item, per carrega de urchica, I sou .-
Item, per carrega de tartar, un sou .-
Item, per carrega de tany, I sou .-
Item, per carrega de comins, III sous .-

²¹ A. DE CAPMANY y DE MONTPALAU: *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona* [Reedición anotada por: E. GIRALT RAVENTÓS y C. BAILLE y GALLART] – Barcelona, 1961/1962, Tom II, 886-872.

²² ARV – Real 644 – ff. 8v-12. Publicat a: GUAL CAMARENA: *Vocabulario del comercio* ..., 169-174. L'herba colera o herba col, nom vulgar de la *Galium verum L.* i de la *Cynara cardunculus L.*, (FONT I QUER: *Plantas medicinales* ..., 749 i 842.) és la que encara s'empra per quallar la llet i obtenir formatge artesanalment, i era un dels productes cars a l'època de la qual es parla. Té, a més, propietats medicinals, com estomacal i vermífuga (GUAL CAMARENA: *Vocabulario del comercio* ..., p. 300).

²³ GUAL CAMARENA: *El primer manual* ..., 125.

Item, per carrega de cochinilla, VI sous .-²⁴

S'ha de suposar que el que havien de percebre els garbelladors anava en relació al preu del producte. Així, la grana, segurament de quermes, ja que es diferencia clarament de la cotxinilla, és el producte de taxa més alta amb 10 s., mentres que els més baixos (gala, alum, tàrtar, ... tots productes tintoris de segon ordre) només paguen 1 s. L'alquena, acompanyada directament de l'alcaravia i pel celiandre en un altre apartat,²⁵ paga 2 s., el mateix que un producte tintori de baixa qualitat, com era l'orxica.²⁶

Com es veu, la unitat de mesura més corrent és la càrrega, que té diferents valors segons el producte mesurat i segons les comarques. En general, s'entén per la quantitat que pot dur una bèstia. És possible que la variant aplicada a l'alquena, a segons quines bandes, fos la *càrrega de cereals*, que es considerava com a equivalent a 120 quilos. Ara bé, pel cas concret de Mallorca, consta que la càrrega o somada, com a mesura de pes, era de 3 quintars (= 122,10 quilos).²⁷

El control de qualitat

Durant l'Edat Mitja, les adulteracions (*encamaraments*) i la presència d'impureses en els productes en general eren una constant, tant i més si es presentaven al públic en pols. Qualsevol d'ells era susceptible d'esser mesclat amb diversitat d'ingredient tot cercant-se millorar el seu aspecte i, a la vegada, obtenir més benefici. Com tot producte d'interès comercial, l'alquena no era una excepció. D'aquí que una de les preocupacions a l'hora de la seva venda al públic fos precisament la d'evitar aquelles mescles que podien influir en la seva qualitat i fer-la inútil quan no perjudicial, tant i més si anava destinada a la cosmètica o a la medicina.

Se sap que en els mercats d'al-Andalus, a l'igual que en tots els del món musulmà, l'alquena podia ésser mesclada amb altres plantes semblants, però de característiques més dèbils o inexistents. En el tractat d'ibn 'Abdûn, consta que a la Sevilla del segle XII s'emprava la cambronera (*Lycium europaeum L.*) per donar-li un color verdós més intens a la pols de l'alquena,²⁸ si bé al marge de l'afirmació de reforçar-ne la verdor, val a dir que la pell del fruit de la planta esmentada també conté un colorant vermell.²⁹ En el *Kitab fi adab al-Hisba*, obra d'Abû 'Abd Allâh Muhammad ibn Abû Muhammad as-Sakatî al-Mâlaqî i datable en el primer quart de segle XIII, s'especificava que l'alquena s'adulterava amb pellofes i desfullades de magrana mesclades amb fulles de vauma, de

²⁴ Arxiu del Regne de Mallorca (ARM) – Còdex 28 – f. 74.

²⁵ GUAL CAMARENA: *Vocabulario del comercio ...*, 194 i 263.

²⁶ BERNAT I ROÇA: *Els «III mesters de la llana»*, 161-162 i 165. Es tracta probablement del *Carthamus tinctorius L.* o safrà bord (cast. *alazor*), sovint confús amb l'orxella (*Rocella tinctoria*), un líquen que es cria a les roques.

²⁷ F. SEVILLANO COLOM: "Pesas y medidas en Mallorca desde el s. XIII al s. XIX" in *Mayirqa*, núm. XII, 1974, 67-86. Veure: 75.

²⁸ E. LÉVI-PROVENÇAL / J.M. GARCÍA GÓMEZ: *Sevilla a comienzos del s. XII. El tratado de Ibn 'Abdum* – Madrid, 1948, 154.

²⁹ FONT I QUER: *Plantas medicinales ...*, 562-563.

lledoner i de cànjom.³⁰ La clovella de la magrana (la clàssica *Punica malum*, fruit de l'arbre *Punica granatam*),³¹ conté un pigment que dóna tota una àmplia gamma de colors ataronjats i vermells;³² de la vauma (*Malva silvestris L.*)³³ només es pot dir que, capolada i encara que seca, desprèn una olor agradable; el cànjom (*Cannabis sativa*),³⁴ a més de les qualitats terapèutiques que se li atribueixen tradicionalment,³⁵ combinat amb altres substàncies, proporciona coloracions que van des del blau al violat i pot virar, en presència de certs mordents, al verdós o al groc;³⁶ finalment, el lledoner (*Celtis australis*) té qualitats astringents.³⁷

I encara hi ha altres plantes usades per mesclar amb l'alquena, com ara l'indi (*Indigofera tinctoria*). És cert que el seu principi colorant, la indigotina, dissolt en aigua i amb els mordents adequats, dóna una àmplia varietat de blaus en el tenyit de tèxtils;³⁸ però, en canvi, si es dissol en alcohol dóna un vermell característic.³⁹ En cosmètica, ja s'ha dit que rep el nom d'*alquena negra*, però això no es deu a què doni aquest color per si mateixa, sinó que és el que s'obté d'aplicar el blau de l'indi sobre el vermell de l'alquena natural.⁴⁰ Ara bé, el color negre, emperò, també es pot obtenir mesclant l'alquena natural amb suc de llimona (que conté àcid cítric) i és el que usaven les andalusines per tenyir-se el call de les mans i la planta dels peus de negre quan, en el segle XIII, s'imposà aquesta moda.⁴¹

També consta, si bé en context cristià, que, a vegades, s'hi mesclava verdet (cast.: *cadernillo*) per donar a aquella [l'alquena] *bella color*.⁴² Si la pràctica de mesclar altres vegetals podia resultar relativament innòcua, no era aquest el cas del verdet. Es tracta d'un producte molt comú a l'Edat Mitja i molt emprat en pintura i tintoreria.⁴³ En principi, servia per fer tinta d'escriptori negra⁴⁴ tot partint de l'escorça de certes plantes com el pi

³⁰ P. CHALMETA CENDRON: "El «Kitāb fi adāb al-Hisba» (Libro del gobierno del zoco) de al-Saḡatī" (continuació) in *al-Andalus*, 1968, Vol. XXXIII, 79-130. Veure: 118.

³¹ FONT I QUER: *Plantas medicinales*, 399-400.

³² M. G. POLO / R. GIUDICISSI: *Las plantas tintóreas* – Madrid, 1986, 94-95.

L. VAN DE VANDRE: *Teñido artesanal* – Barcelona, 1988, 96.

³³ FONT I QUER: *Plantas medicinales* ..., 404-405.

³⁴ FONT I QUER: *Plantas medicinales* ..., 128.

³⁵ A. MERZOUKI / J. MOLERO MESA "La Chanvre (*Cannabis sativa L.*) dans La Pharmacopée Traditionnelle du Rif (Nord du Maroc)" in *Ars Pharmaceutica*; 40 (4), 1999, 233-240.

³⁶ M. RIQUELME SÁNCHEZ: *Blanqueo de fibras textiles/II* – Barcelona, 1947, 147.

³⁷ FONT I QUER: *Plantas medicinales* ..., 131.

³⁸ VITALIS: *Química aplicada* ..., 127.

J. GUINDAL MAS / A. GUINDAL MAS: *Plantas tintóreas, taníferas y cauchíferas* – Madrid /s.a./, 85-86.

BERNAT I ROCA: *Els «III mesters de la llana»*, 163-164.

³⁹ VAN DE VANDRE: *Teñido artesanal*, 114.

⁴⁰ H. ELKHADEM: *Le taḡwīn al Sihha (Taqūni Sanītatis) d'ibn Butlān: un traite medical du XI siècle* – Lovaina, 1990, 276-277.

⁴¹ G. MÈNÈNDEZ-PIDAL / C. BERNIS: "Las Cantigas. La vida en el s. XIII según la representación iconográfica (II): Traje. Aderezo. Afceites" in *Cuadernos de la Alhambra*, núms. 15-17, 1979/1981, 89-154 + lám.

⁴² ARM – Còdex 28 – f. 70.

⁴³ M. GUAL CAMARENA: *Vocabulario del comercio*..., 449.

⁴⁴ M. BARÒ: "De l'escriptura manual a la impressió: instruments i materials per a la fixació de textos i imatges en els suports documentals" in *Biblioteconomia i Documentació*, 5, 2000.

(*Pinus pinaster*),⁴⁵ l'alzina (*Quercus ilex*),⁴⁶ o el sumac (*Rhus coriaria*),⁴⁷ tots tres contenidors de tannins, o de les anomenades *anous de gala*.⁴⁸ El problema rau en què el verdet s'obtenia d'òxids, hidròxids i carbonats de coure, altament verinosos o d'acetats de coure per reacció amb àcid acètic (a l'època, generalment a partir de vinagre), essent en aquest cas, a més a més, corrosiu.

Per notícies del segle XIX,⁴⁹ se sap que la *Lawsonia inermis* L. també podia i solia esser substituïda per tota una sèrie de plantes conegudes des d'antic. Entre elles, hi figuren les arrels del bolen roig (cast.: *orcaneta* o *ancusa* -*Alkanna tinctoria* Tauch. o *Lithospermum tinctorium* L.)⁵⁰ les quals contenen un principi, l'alkanina, que no es dissol en aigua però si en alcohols i serveix per donar un color vermell violat principalment en confiteria i farmàcia, i menys en la tintura de teixits;⁵¹ una altra és la onosma (*Onosma echioides*, L.)⁵² que dona colors rogencs.

La major part de les plantes fins aquí esmentades eren ben conegudes arreu d'al-Andalus, tant en estat silvestre com cultivades. Una bona prova n'és que es pot rastrejar perfectament la seva presència en jardins com els de Madīnat al-Zahrā', on, a més de les plantes autòctones, n'hi afluïren d'alòctones. Algunes d'elles poden esser identificades a partir dels escrits d'Arīb ibn Sa'īd, *Kitāb al-Anna i Kitāb Khalq al-Janīn*, traduïts al castellà com *El calendario de Córdoba*⁵³ i *El libro de la generació del feto, el tratamiento de las mujeres embarazadas y de los recién nacidos*.⁵⁴ En aquestes obres s'hi troba una completa informació de les espècies vegetals cultivades o silvestres de la Córdoba del segle X.⁵⁵

Una altra preocupació era la de la qualitat en la presentació del producte. El gruix del comerç es feia en fulla, sense presència de cap resta de la tija, però si amb intrusions

⁴⁵ Tradicionalment, l'escorça de pi s'ha emprat en el tenyit de xarxes i filats, malgrat la poca qualitat del color, marró rogenc.

⁴⁶ És astringent, per la qual cosa s'aplica en el tractament de diarrees. En dermatologia, se'n fan cataplasmes per llagues i ecemes. Cura aftes i ferides a la boca. També és molt emprat en l'adobat de pells.

⁴⁷ FONT I QUER: *Plantas medicinales* ..., 444-445.

⁴⁸ BERNAT I ROCA: *Els «III mesters de la llana»* ..., 156.

J. L. NIEVES-ALDREY: "Insectos que inducen la formación de agallas en las plantas: una fascinante interacción ecológica y evolutiva" in *Boletín SEA*, 23, 1998, 3-12.

⁴⁹ J. CH. EBERMAIER: *Manuel des pharmaciens et des droguistes, ou Traite de caractères distinctifs, des altérations et sophistications des médicaments simples et composés* - Paris, 1821, 509-510.

⁵⁰ FONT I QUER: *Plantas medicinales* ..., 554-556.

VAN DE VRENDE: *Teñido artesanal*, 97-98.

⁵¹ A. OPISSO: *Plantas industriales*, Barcelona, 1904, 106.

⁵² FONT I QUER: *Plantas medicinales* ..., 560-561.

⁵³ A. C. LÓPEZ: "Estudio particular de las especies botánicas que se citan en el Calendario de Córdoba de "Arīb Ibn Sa'īd", E. GARCÍA SÁNCHEZ: *Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus. Textos y Estudios. III* [Editados por: ---], Granada, 1994, 43-78.

⁵⁴ ARIB IBN SAID: *El libro de la generació del feto, el tratamiento de las mujeres embarazadas y de los recién nacidos* - Montilla (Córdoba), 1983.

⁵⁵ J. E. HERNÁNDEZ BERMEJO: "Aproximación al estudio de las especies botánicas originariamente existentes en los jardines de Madīnat al-Azahrā'" in *Cuadernos de Madīnat al-Azahrā'*, Vol. 1, 1987, 61-80.

de la flor i la llavor, així com de terra. D'aquí la intervenció dels garbelladors abans de dur-la al molí, on havia d'esser conduïda pel comprador, encara que aquest pensàs destinar la molta a la venda a la menuda, cosa més que de suposar, donades les quantitats que s'esmenten per a moldre, que són a l'engròs i no tenen sentit en un consum domèstic. De totes maneres, sí que hi havia una venda a la menuda i, a més a més, ambulant, ja que consta que *los affayts de les dones no sien venuts per la ciutat*, penalitzant-se amb 60 s. i els productes *llençats, trencats e vesads*.⁵⁶

Així, a València, es dictà un conjunt de normes que havien afectaven als garbelladors, sota la vigilància del mostassaf.⁵⁷ El que interessa és que tota aquesta normativa era vigent a Mallorca, on es troba recollida en el Còdex 28 de l'Arxiu del Regne de Mallorca que dur per títol *Llibre de privilegis, stabliments e ordinations del Molt Magnífich Mustaçaff de la Ciutat i Regne de Mallorca*, que figura datat al segle XVI, però que el seu contingut, en realitat, es pot remuntar a les darreries del segle XIII o primeres dècades del segle XIV. Aquest llibre és còpia del que regia precisament a la ciutat i terme de València.⁵⁸

En primer lloc, la fulla d'alquena havia d'esser ben garbellada per tal d'evitar la presència de terra i per això, maldament ja es trobàs en el molí, el mostassaf tenia potestat per fer-la garbellar de bell nou fins a una càrrega. En cas de trobar-se més de deu lliures de terra, el mercader o persona de qui fos la partida era objecte d'una multa de 10 s. 6 d. per càrrega més el cost del nou garbellat. Per evitar nous entrebancs, les porgueres s'havien de tirar a la síquia del molí. En cas contrari, si es tornaven mesclar, es perdia la totalitat del producte, que era cremat.⁵⁹ Altra disposició feia esment de la mescla d'alquena vella amb alquena novella, cosa que es vedava i es castigava amb un ban de 10 s. per cada vegada que es detectàs la mescla, a més de cremar-se la somada.⁶⁰

Com es veu, aquestes previsions s'han d'entendre com a aplicables a la fulla, única part de la planta que es considerava com a mercantívola, però consta que, per protestes del llauradors valencians expressades a 1306, es feia l'excepció de les intrusions o la mescla amb la flor i el gra de la pròpia planta.⁶¹

Per descobrir i controlar el grau de puresa d'aquells productes que es comercialitzaven capolats, els manuals de mercaderia i les ordinations vigents a diversos indrets aconsellaven sotmetre'ls a revisions i proves, essent les més freqüents les de tacte i les que suposaven la combinació amb aigua o oli. Pel cas de l'alquena, sembla que el més difós a l'Edat Mitja era el que recomanava:

⁵⁶ ARM - Còdex 28 - ff. 110-110v.

⁵⁷ F. SEVILLANO COLOM: *Valencia urbana medieval a través del oficio de Mustaçaf* - Valencia, 1957.

⁵⁸ M. BERNAT I ROCA: "«Sens licència de Mostaçaf». Hipòtesi sobre l'ofici a la Mallorca del s. XIII (1230-1300)" in *Actes de les XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals: El Regne de Mallorca a l'època de la Dinastia Privativa* - Palma, 1998, 291-311.

⁵⁹ ARM - Còdex 28 - f. 69-69v.

⁶⁰ ARM - Còdex 28 - f. 69v-70.

⁶¹ ARM - Còdex 28 - f. 72v-73.

*Alquena aytalla conexensa: que sia ben verda e ben prima e molta; e si vols veura si es fina, destrempa.la ab holi, e deu tornar vermella e si no, no vall res.*⁶²

De l'eficàcia d'aquesta prova ancestral en dona fe que, en el segle XIX, encara es tengués en compte aquest mètode, per més que s'afegís que, en cas de què les mescles no revelassin en principi res, altres principis colorants reaccionen en alcohols.⁶³

Les aplicacions

Com bé s'ha vist a la definició genèrica de l'alquena, les seves aplicacions s'estenen al camp de la medicina, la cosmètica i el tintat de teixits i cuiros, tot tenint en compte que les dues darreres es relacionen principalment amb les seves propietats colorants derivades d'una naftoquinona, la lawsona o àcid hennotocànic, que es troba fonamentalment a les tiges i les fulles,⁶⁴ i va acompanyada d'una petita presència d'àcid gàlic que contribueix a fixar-la en absència d'altres mordents.

- Medicina

L'alquena forma part de la medicina tradicional dels seus països d'origen (Índia, Egipte, Marroc, ...) i s'aplica en una gran varietat d'ocasions. En decocció, s'empra com a colutori. En infusió, serveix per combatre les úlceres (com l'afita) per les seves propietats antimicòtiques i en fregues o cataplasma, contra malalties de la pell com l'herpes o la soriasi, i contra cops, contusions, luxacions i esquinçaments; malgrat el gust amarg, la seva ingesta és bona contra la diarrea, ja que és astringent; també s'empra en casos de litiasi renal o de problemes de melsa; a més a més, se li atribueixen propietats abortives.

Totes aquestes virtuts, es troben recollides, més o manco explícitament, en els tractats de medicina medieval amb predicament fins el Barroc.⁶⁵ Un dels més representatius és el *Kitāb al-Adwiya al-Mufrada* (traduït com a *Libro de los medicamentos simples*) d'Abul-Mutarrif 'Abd al-Rahman ibn Muhammad ibn 'Adb al-Kabir inb Yahya ibn Wâfid ibn Muhammad al-Lajmi.⁶⁶ Aquesta obra es va escriure, segons tots els indicis, a la Ta'ifa de Dènia en temps 'Alí ibn Muyahid i va ésser regalada per Juan de Borja a Felip II per a la Biblioteca de l'Escorial. Però el que resulta més significatiu és que l'única versió que es coneix d'aquesta obra en un idioma peninsular sigui precisament en Llengua Catalana.⁶⁷

⁶² Universitat de Barcelona - Manuscrit 1.455 - *Llibre de conexenses de spicies e de drogues e de aïstament de pesos, canes e mesures de diverses terres* - f. 13v (GUAL: *El primer manual ...*, 58-209. Veure: 125).

⁶³ EBERMAIER: *Manuel des pharmaciens et des droguistes ...*, 509-510.

⁶⁴ MA. E. CARRETERO ACCME: "Compuestos fenólicos: Quinonas" in *Panorama actual médico*, núm. 24, 2000, 278-282.

⁶⁵ LECLERC: *Notices et extraits ...*, 719-721.

⁶⁶ IBN WÂFID: *Kitāb al-Adwiya al-Mufrada (Libro de los medicamentos simples)* [Edició, traducció, notes y glosario de L.F. AGUIRRE DE CÀRCER] - Madrid, 1995. L'autor, en el context cristià, era conegut amb les llatinitzacions de Abenguefit, Abenmufit o Abeccenif, entre altres.

⁶⁷ L. FERAUDO DE SAINT GERMAIN: *El «Libre de les medicines particulars»*, Barcelona, 1943. Treballa sobre el manuscrit 3.180 de la Biblioteca Capitular de la Seu de Saragossa.

Ibn Wāfid classifica l'alquena entre els elements de primer grau, com a un medicament fred i sec, per llavors recollir les opinions de Gal·lé, Masih i Dioscòrides.⁶⁸ De Gal·lé anota que es tracta d'una combinació d'una substància aquosa i calenta amb equilibri i d'una substància terrosa i freda. Té una força primera secant, una força segona que refusa i dissol, i una tercera que impedeix les cremades quan s'aplica la seva cocció en el lloc lesionat. A més a més assenyala, la seva utilitat contra l'eripsela, els tumors i les úlceres, aplicació que Muhammad feia servir, d'acord amb el que narren els haddits.⁶⁹ De les opinions de Masih tan sols anota que actua sobre les ferides amb les mateixes propietats que la *sang de drago* (*Calamus draco*).⁷⁰ Finalment, segons Dioscòrides, la seva característica més rellevant és que actua com a astringent i d'aquí, un cop capolada, la seva aplicació a les úlceres esmentades per Gal·lé, contra el carboncle (*antrax*) i els tumors; també és bona contra les cremades; com emplastre calma les hemorroides i en unguent reblaneix els nervis; específicament, la flor esmicolada i posada al front actua contra la cefalàlgia.⁷¹ Aquest mateix remei és el que 'abd al-Malik b. Habib afirma que emprava el Profeta, a la vegada que ho feia extensiu l'ús pel mal de les cames.⁷²

De semblants aplicacions i alguna altra en parla un anònim *Tratado de Patologia* de l'entorn de l'any 1500, el qual es presenta com a una probable traducció d'una o més obres en Llengua Àrab.⁷³ Pel que fa a les malalties que poden afectar a la boca, tracta específicament dels mals que ataquen les genives i la llengua. Sobre les primeres, dona la indicació de què, en cas de fer sang, se'ls apliqui una mescla de poncelles de rosa, espodi⁷⁴ blanc, cinc dracmes de cada un; set dracmes de savina, dos dracmes d'alquena i tres dracmes de *sang de drago*, tot molt; el tractament s'acabava glopejant aigua de roses. En el cas del dolor de genives perquè un infant treu les dents, es recomana que es tracti amb alquena, mantega i oli de lli en forma de pomada. També s'ofereix un remei pels grans a la llengua, consistent en una mescla d'espodi, roses, coriandre sec, llenties

⁶⁸ IBN WĀFID: *Kitāb al-Adwiya al-Mufrada*, 229.

⁶⁹ IBN HABĪB: *Mujtasan fi l-Tibh (Compendio de medicina)* [Introducción, edición y traducción de: C. ÁLVAREZ DE MORALES Y F. GIRÓN IRUESTE] – Madrid, 1992, 78.

⁷⁰ GUAL CAMARENA: *El primer manual ...*, 254. Durant la major part de l'Edat Mitja procedia del Llevant mediterrani i se'n coneixien les qualitats fina, comuna i sotill, comercialitzant-se en gotes o en pans. Es tracta de la sàvia d'aquest arbre, de color vermell sang i d'aquí el nom, que s'emprava, en cosmètica i en tintoreria. Es creia que servia per combatre la lepra i era un bon cicatritzant. Amb la conquesta de les Illes Canàries es va conèixer el *Dracaena draco* L. de les mateixes propietats.

⁷¹ A. LAGUNA: *Pedació Dioscòrides Anazarbeo (1555)*, Madrid, 1966, Vol. I, 77. Es tracta del facsimil de l'edició de Salamanca, de Mathias Gast.

⁷² IBN HABĪB: *Mujtasan fi l-Tibh*, 78.

⁷³ MA, T. HERRERA HERNÁNDEZ / MA, NIEVES SÁNCHEZ GONZÁLEZ DE HERRERO: *Tratado de Patología*, Madrid, 1997. Es tracta del manuscrit 1.051 de la Biblioteca Nacional de Madrid. És l'únic conservat i figura com a anònim. S'ha insinuat retrocedir la seva datació a les darreries del s. XV.

⁷⁴ REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: *Diccionario de la lengua castellana ...*, 1780. Veu *espodio*. Es defineix com la cendra dels fornalls de coure, molt semblant a l'*atutia*, per més que s'assenyala que l'espodi dels àrabs és la cendra del elau d'elefant. A la realitat, químicament, es tracta de l'òxid de zinc obtingut per sublimació. L'etimologia del castellà i del català és llatina: *spondiu* = ivori calcinat. Pel que fa a l'*atutia* (del àrab *al atūṭiya*), tradicionalment, se la defineix com a la sutja derivada de la fusa del coure que, reduïda a pols i en unguent, s'emprava per a malalties dels ulls; és també òxid de zinc, però impurificat amb altres sals metàl·liques.

pelades, llavor de verdolaga i alquena, a parts iguals, sucre i un poc de càmfora, tot capolat; per acabar, s'ha de glopejar aigua rosada i vinagre.

Entre els problemes de pell, es fa esment de l'escaldat per l'orina. En principi, diu que s'ha de tractar amb midó, per acte seguit afegir que també es pot fer amb espodí capolat o amb alquena combinada amb roses, murta i farina d'ordi. Tots aquestes productes tenen en comú les seves propietats assecants.

Vinculat amb les cefalàlgies es pot interpretar la *cura de lo que fuera por beber vino*, en al·lusió clara a les ressaques i sobre les que, al marge d'aconsejar la moderació en la ingesta de vi, recomana se'n tenguí cura amb banys calents per suar, acompanyats de fregues d'oli de nard, murta i alquena verda.

També es posa esment en la melancolia,⁷⁵ que indica s'ha de curar amb purgues, com tantes altres malalties humorals. Entre altres fórmules, recomanava una bullidura amb llavor de lli, *alfolva*,⁷⁶ alquena i corona de rei. Curiosament, dins d'aquest apartat s'hi han d'afegir les pigues, ja que se les assenyala com a una conseqüència de l'estat melancòlic. Es diu que poden ésser *hermejas o negras; & todas son graves de guarescer*. El remei havia de consistir, a més de la purga i la sagnia, en untar-les d'alquena amb sabó per fer-les desaparèixer.

Una aplicació aïllada és la que es troba recollida per Juan Gil de Zamora a seu *Liber contra venena et animalia venenosa*, aparegut entre 1289 i 1295, que indica que l'alquena mesclada amb farina d'ordi i vinagre té actua eficaçment contra les picades d'abella i de vespa.⁷⁷

En oposició a aquest cúmul de virtuts, s'esmenta l'alquena com a un dels productes que *a los moços [...] les ponen las mugeres en las cabeças* i que podia afectar als ulls i provocar *la inchazon & los parpados çerrados que non los pueden abrir*. Per aquests casos, es prescriu una combinació de *licio & torciscos, rosas, partes iguales, açafran & mirra*, tot capolat i mesclat amb *çumo de cerrajas o con leche de muger* fins formar una pasta amb la que s'han d'untar els ulls cada dia. Aquesta atribuïda capacitat irritant no deixa d'ésser una contradicció amb l'ús tradicional que es fa de l'alquena en infusió com a col·liri.

Per últim i encara que no forma exactament part d'aquest apartat mèdic, val a dir que, com a derivació de les seves propietats fresques i refrigerants, i malgrat la seva

⁷⁵ C. GARCÍA GUAL: "Del melancólico como atrabiliario según las antiguas ideas griegas sobre la enfermedad de la melancolia" in *Faventia*, 6/1, 1984, 41-50.

J. ZARAGOZA GRAS: "Els humors i els temperaments" in *Faventia*, núm. 14/1, 1992, 85-90.

⁷⁶ FONT I QUER *Plantas medicinales ...*, 366-367. Grafia antiga d'*alholva*. Es tracta de la *Trigonella foenum-graecum* o *heno griego*. Se la recomanava en tractaments d'anèmia, en edemes i cataplasmes. IBN WÁFID: *Kitáb al-Adwiya ...*, 288-289.

⁷⁷ C. FERRERO HERNÁNDEZ: *Juan Gil de Zamora. Libro contra tósigos y animales venenosos*. [Estudio crítico y anotado por: ---]. Tesi doctoral inèdita - Barcelona, 2002, 287.

amargor, abû Zakkaryâ ibn Yahyâ b. Muhammad indica que els homes empraven les fulles d'alquena *para refrescos y lamedores* [sic].⁷⁸

- *Cosmètica*

La pols d'alquena és un ingredient natural que s'empra per tenyir principalment d'un color roig ataronjat els cabells, encara que també s'aplica a mans i peus com a simple tinció o en forma de tatuatges. En general, es mescla en aigua bullent per obtenir una pasta untuosa que s'aplica directament fins cobrir tota la cabellera o les zones de pell escollides. Ara bé, el color resultant pot variar segons el líquid de suspensió que s'emprí o els fixants que se li puguin agregar. Per exemple, segons el *Lilio de Medicina*,⁷⁹ la virtut de l'alquena és que si la desfan en oli vell fa tornar els cabells negres, si la dissolen en vi negre els fa vermells i si el vi és blanc els fa rossos.

Ara bé, no és sols el donar color el que feia útil l'aplicació als cabells de la pasta derivada de la pols d'aquesta planta, ja que també té una doble funció higiènica. Per una banda, l'alquena té una important acció fungicida; per altra, Dioscórides comenta que el costum de macerar-la en aigua d'herba sabonera (*Saponaria officinalis*)⁸⁰ proporciona una bona neteja gràcies a la saponina que conté aquesta planta i que la fa actuar com a detergent.⁸¹ Altres avantatges són que, mesclada amb oli, l'alquena reforça les arrels dels cabells i combinada amb vinagre prevé l'arna o contribueix a eliminar-la.⁸²

S'apliqui com s'apliqui, a més a més, el seu principi colorant, la lawsona, al contrari de les tintures químiques, no penetra a l'interior dels cabells, sinó que es disposa a la cutícula fixant-se a la queratina, augmenta el seu volum i els fa més resistents a les agressions d'agents externs.

Per tot això i més, el seu ús en la cosmètica és, amb tota seguretat, el més conegut i més difós d'aquest producte i no sols actualment. A l'antiguitat remota, des d'Egipte, on s'han trobat mòmies amb cabells i ungles tenyides d'alquena, es va difondre a tot el N. d'Àfrica i, posteriorment, els musulmans la dugueren al Pròxim Orient i a l'Índia. Es té, per tant, que l'utilització de l'alquena ve d'enrere, per més que en el present es tenguí principalment associada a una pràctica de les dones de l'Islam actuals quan, de fet, era emprada amb profusió a l'Edat Mitja, fins i tot en el món cristià, com en són una bona prova tot un seguit de testimonis literaris.

Jaume Roig (1400 – 1478), a l'*Espill o Llibre de les Dones* (circa 1455), recull l'aplicació als cabells:

La vella fembra [...]:

⁷⁸ BANQUERI: *Libro de Agricultura*, Tom II, 125.

⁷⁹ Biblioteca Nacional de Madrid, 1.315. Estudiàt per: J. CULL / C. WASIK: *Lilio de Medicina. Un manual básico de medicina medieval*. Bernardo de Gordonio, Edición crítica de la versión española, Sevilla, 1495, Madison, 1995.

⁸⁰ FONT I QUER: *Plantas medicinales ...*, 174-175.

⁸¹ IBN WÁFID: *Kitáb al-Adwiya al-Mufrada*, 229.

⁸² ABU MARWÂN 'ABD AL-MALIK B. ZUHR: *Kitáb al-Agdiya (Tratado de los alimentos)* [Edición, traducción y estudio por: E. GARCÍA SANCHEZ] – Madrid, 1992, 139-140.

[...]; *put-li l'axella;*

*cap alquenat, front estirat,*⁸³

fent palès que no era exclusiu de dones joves. En uns altres versos indica com aquest producte també era usat per colorar parts del cos no sempre visibles:

[...] *e afegint*

als pits cotons; los mugorons

duia alquenats, morats, tenats,

*mostrant senyal. [...].*⁸⁴

I en uns altres hi afegeix encara més parts del cos, a la vegada, que dona notícia d'una possible forma de conservar-la en l'àmbit més domèstic quan diu que certa donzella

[...] *ab cert vermell*

tret d'escudelles morros e celles

*s'empeguntava [...].*⁸⁵

També, com s'ha dit, era aplicable al palmells de les mans, cosa que es tenia per una de les maneres certes d'embellir-se,⁸⁶ que són les que devia usar Carmesina del *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell (1460), i a elles s'ha d'afegir la de

*les ungles canonades e encarnades que mostraven portar alquena.*⁸⁷

No és d'estranyar, per tant, que en obres anteriors, com el *Corbaccio* de Giovanni Boccaccio (1313 – 1375), escrita a 1354, es trobin expressions que parlen *de sa alquenada y desplasent bellessa*.⁸⁸ Però, per alguns, era una pràctica digna de repressió i n'és ben representativa, per exemple, l'opinió de Francesc Eiximenis que en *Lo Llibre de les dones* (1392) arremet contra aquelles que, a més d'altres endreços, precisament duïen les ungles alquenades.⁸⁹

⁸³ J. ROIG: *L'Espill o Llibre de les Dones*, Barcelona, 1978, 40

⁸⁴ J. ROIG: *L'Espill ...*, 87.

⁸⁵ J. ROIG: *L'Espill ...*, 58. Amb tot, s'ha de dir que pot referir-se igualment a l'*Alkanna tinctoria* que s'empra per fer, entre altres productes cosmètics, pintallavis barrejant-la amb cera.

⁸⁶ Les maneres eren: banyar-se, ben vestir-se amb robes netes, aplicar laca vermella als peus, ben pentinar-se, emprar els cinc unguents principals: vermelló a la clenxa, marca de pasta de sàndal al front, piga a la galta, safrà al cos i la ja esmentada alquena a les mans, dur joies i flors, rentar-se les dents i mastegar bètel i cardamom, fregar-se-les amb pasta perfumada, envermellar els llavis i ennegrir les pipelles amb antimoni.

⁸⁷ J. MARORELL: *Tirant lo Blanc i altres escrits de Joanot Martorell* [Edició de M. DE RIQUER] – Barcelona, 1979, 384.

⁸⁸ BIBLIOTECA NACIONAL DE MADRID – Manuscrito 17.675. Publicat per: F. DE B. MOLL: *El «Corbatxo» de Boccaccio traduït al català per Narcís Franch (s. XIV)*, Ciutat de Mallorca, 1935, 58. Reeditat a: F. DE B. MOLL: *Textos i estudis medievals* – Barcelona, 1982, 44-119.

⁸⁹ F. EIXIMENIS: *Lo Llibre de les Dones* – Barcelona, 1981, Tom I, 43.

Que el seu ús entre cristians era encara un fet corrent al segle XVI en donen prova cabal les *Ordinacions de València* de 1566, on es manava explícitament que

*les dones no's puguen fer senyals en ses persones dels que usaven en temps que eren moros, ni permetre que sos fills e filles se alquenen.*⁹⁰

L'al·lusió als fills demostra que no només eren les dones que n'empraven. De fet, se sap que era relativament freqüent que els homes s'hi tenyissin la barba quan començava a blanquejar. Ho feien els cristians, però sobre tot, musulmans. Així, es recull que és

*gran denuesto que los africanos que llevan la barba larga y alheñada, y procuraban que no se descompusiese.*⁹¹

I és que es tracta d'una pràctica entre els homes que fins i tot era aprovada pel Profeta, tal i com consta a l'*at-Tahàra* on es recull, a partir del testimoni d'abu Huraira, que Muhàmmad sentencià que generalment jueus i cristians no es tenyien, per tant, s'havia de marcar la diferència fent-ho i pareix que ell mateix ho practicava i, a més a més, afirmava que, per les dones, emprar pasta depilatòria sense alquena podia provocar la lepra.⁹² A la mateixa font, també atribuït a Muhammad i per testimoni d'abu Dzarr, consta que declarà que el millor tint que es pot utilitzar per tenyir els cabells blancs és la *henna*, encara que també admet el *katm*, un altre tint rogent.

Sembla que entre els andalusins, en ocasions, també els homes es tenyiren les mans i, fins i tot, els braços.⁹³ Tal volta, es pugui cercar una explicació en què l'alquena pot actuar de filtre solar, ja que per això s'empra tradicionalment després de macerar-la en aigua freda.

Que dins l'àmbit cristià aquests costums, si no eren ben vists entre les dones, menys ho eren entre els homes, en serveix d'exemple el que va escriure Boncompagno de Signa (1170 – 1240) sobre el tema en el paràgraf 9 de la seva obra *De malo senectutis et senii*:

DE ILLIS QUI PALLIANT SENECTVTEM. De illis qui palliant senectutem nunc autem exclamare libet. O uesania horribilis, o temeritas abhorrenda! Quidam enim uane glorie cupidi palliare senectutem laborant et contra illam nituntur sophisticam inducere iuuentutem, quando capillos et barbam rubificare satagunt cum alchanna. Alii uero atramentaria confectione utuntur qua capillos et barbam perungunt, ut albi capilli et pilli nigrescant.

Tot junt feu que les condemnes prohibint el seu ús entre cristians fossin abundants i són les que degueren fer desaparèixer progressivament l'alquena dels tocadors cristians per la seva identificació amb els musulmans en general i amb els moriscos en particular.

⁹⁰ M. AGUILÓ I FUSTER: *Diccionari Aguiló*. Tom I-II, Lletres A-C, Barcelona, 1988. Veu *alquenaar*.

⁹¹ REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: *Diccionario de la lengua castellana ...*, 1726. Veu *alheñado*.

⁹² IBN HABÍB: *Mujtasán fi l-Tihh*, 78.

⁹³ MENÉNDEZ-PIDAL / BERNIS: "Las Cántigas ... (II)", 153.

sobre tot després de la seva expulsió.⁹⁴ Relacionat amb aquest darrer fet, una de les postures més radicals tal volta sigui la de fra Antonio de Guevara (1480 – 1545), del qual consta que volia tondre les dones del marquesat de Cenete (València) i arrabassar la pell de les seves mans per fer desaparèixer tota traça de color d'alquena.⁹⁵

-Colorant

És, tal vegada, l'aplicació menys difosa de l'alquena i no resulta fàcil trobar-ne informació. Consta, emperò, que és usada pel preparat de pells fines destinades a la marroquineria i té una certa importància en el tenyit de teixits.

L'alquena com a colorant tèxtil s'empra per a l'obtenció d'una vasta gamma de colors, que van del groc al marró, a més del roig original, segons les sals inorgàniques amb que es combini.⁹⁶ En el cas de la llana i la seda, el principi actiu de la lawsona actua quan s'han mordentat les fibres amb un sulfat d'alumini i es conseqüeixen colors ataronjats. Si a l'alum s'hi afegeix cremor tàrtar i bicromat de potassi, el color resultant és un marró daurat. Aquests colors són resistents al rentat amb sabó, a la llum de sol i al calor, sobre tot si se'ls dona un bany en una dissolució àcida després de la coloració.

Al marge d'aquest usos, hi ha notícies de com també s'emprava, a llocs com Turquia i altres indrets, per tenyir les coves i les crineres dels cavalls, així com les llances, tal i com recullen diversos comentaris.⁹⁷

⁹⁴ M. GARCÍA ARENAL: *Los moriscos* - Granada, 1996, 15. Les censures començaren amb la pragmàtica de 1518, de Carles I, prohibint els seus usos i costums, especificant-se que no emprassin alquena per donar color a mans i peus.

⁹⁵ REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: *Diccionario histórico de la Lengua Española*. Madrid, 1933, Tomo I, A. Veu: *alheñado*.

⁹⁶ VAN DE VRANDE: *Teñido artesanal*, 96-97.

⁹⁷ S. COVARRUBIAS: *Tesoro de la Lengua Castellana* [Edición a cargo de: M. DE RIQUER] – Barcelona, 1943, Veu *alheña*.

REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: *Diccionario de la lengua castellana*, 1726. Veu *alheñado*.

VAN DE VRANDE: *Teñido artesanal*, 97-98.

Resumen

Como es bien sabido el Reino de Mallorca, en la Edad Media, fue un importante centro comercial de redistribución de productos, algunos de ellos, hoy día aparecen rodeados de un cierto exotismo, aunque en aquella época fueran un elemento normal de la vida diaria de Mallorca. Un buen ejemplo lo tenemos en la *henna* (*Lawsonia inermis*), conocida como alquena y que aparece asociada a la variedad de otras drogas utilizadas en química, farmacia, tintorería, medicina, cosmética y otros preparados. Se trataba de un producto comercial equiparable a otros de precios elevados, como la grana, siendo algo más que una simple anécdota.

Abstract

As is well enough known, during the Middle Ages the kingdom of Majorca was an important trade centre for the redistribution of products, some of which today are cloaked in exoticism, although at that time they were a normal element of daily life in Majorca. A good example thereof would be *henna* (*Lawsonia inermis*, L.), known as al-khanna, and which was sold along with a variety of other substances used in chemistry and in the production of pharmaceuticals, dyes, medicines, cosmetics and other preparations. This was a commercial product comparable to other higher-priced ones such as cochineal, and was of no little importance during that era.